

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

**Naučni skup Književno djelo Ćamila Sijarića,
[Sarajevo, 15. i 16. april 2002.]: Scientific Meeting
Ćamil Sijarić's Literary Work**

Lešić, Zdenko; Martinović, Juraj

2003.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/825>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA CXXI

Odjeljenje za književnost i lingvistiku ANUBiH
Knjiga 10

NAUČNI SKUP

KNJIŽEVNO DJELO
ĆAMILA SIJARIĆA

Uredili
Zdenko Lešić
Juraj Martinović

SARAJEVO 2003

POETOLOŠKA I LINGVISTIČKA STRUKTURA JAKIH POZICIJA TEKSTA ĆAMILA SIJARIĆA

Hasnija Muratagić-Tuna

Ko s riječima posla ima, ko se u riječ zaljubio, taj ima blaga, i zlata, i dragulja mnogo, i muka mu je samo da to odabere, da to poređa, da ispriča priču književnu, poetsku, jer poetika i proza i nisu ništa drugo do jedno vrlo visoka, vrlo emotivna kultura ljudskog govora; spuštanja toga zlatnog mosta između mene do tebe, da ti to kažem to i to, moj osjećaj da ode tim zlatnim mostom, satkanim, salivenim od riječi. Cijela je draž u toj riječi, u toj snazi riječi, u toj magiji riječi i u tako lijepim riječima zbog kojih cijele stihove, strofe, rečenice učimo napamet samo zbog nekoliko onih lijepih riječi..

Ćamil Sijarić, *Hod po motivima*, Kritičari o djelu Ćamila Sijarića, ANUBiH, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 8, Sarajevo, 1986.

Cilj naših istraživanja je da opišemo strukturno-semantičke konstrukcije jakih pozicija teksta Ćamila Sijarića, u kojima, usljed razmještaja verbalne građe, dolazi do isticanja sadržajnih elemenata, odnosno do izazivanja estetskog impulsa. Mislimo da su to značajna idejnoestetska čvorišta i da i ovakav selektivni izbor obezbjeđuje uvid u prirodu globalne strukture, odnosno da se može sagledati Sijarićevo djelo u totalitetu. Jer, "nosioci značenja, a time i činioci koji zajednički stvaraju celovit smisao dela jesu sve komponente bez razlike".¹

Razbijanje strukture književnog djela na isječke, odnosno njegovo parcelisanje adekvatno je prirodnom procesu osvajanja umjetničkog djela. Djelo je, kako to smatraju češki strukturalisti, veoma složen znak u kojem svaka komponenta ima parcijalno značenje, a parcijalna značenja se sklapaju u cjelovit smisao djela. "Međutim, pre nego što primalac dokuči celo-

¹ J. Mukaržovski, *Struktura, funkcija, znak, vrednost*, Nolit, Beograd, 1887, 211.

vit smisao mora preći proces stvaranja tog celovitog smisla.”² Iako, odmah da napomenemo, strukturalnu analizu ne smatramo ”zločinačkim napadom nauke o jeziku u zabranjenu oblast”³, nje se nećemo strogo pridržavati.

Ovom prilikom nas ne zanimaju dijametralno suprotni prilazi proučavanja književnog umjetničkog djela, tačnije, ne zanima nas to što neki tekst, sa svim strukturnim nivoima, ne istražuju sam po sebi, već kao materijal za psihološke, historijske i društvene studije, ali ni to što drugi polaze od pretpostavke da je suština umjetnosti skrivena u samoj strukturalnoj organizaciji teksta, koji je vrijedan upravo stoga što je jezičko-estetski objekat, te svu pažnju usredsređuju na ispitivanje ”unutrašnje zakonitosti arhitektonike umetničkog dela”⁴. Polazimo od činjenice da je višeslojan ekspresivno-emocionalni utisak koji na čitaoca ostavlja umjetnički tekst. On zavisi od mnogo faktora, ali najviše od pišćevog individualnog modela svijeta koji izrasta iz njegove stvaralačke igre riječima i njihovih pozicija koje zauzimaju u tekstu. Iako je teško preciznije definisati tekst, mi ga tretiramo uzorkom u govoru ili pisanju ostvarenog jezika koji ispoljava međuzavisnost svojih dijelova. Tekst nije stalna jedinica jezičkog sistema, nego nadrećenićna cjelina koja se svaki put izgrađuje u procesu jezićke komunikacije. Kao takva, ona je neodrećene dućine: moće da sadrći jednu ili više rećenica. Pasusi, poglavlja, pa i cijele knjige, takoder su tekstovi u ovom smislu. Kao signali koherentnosti i smisaonosti njegove strukture sluće razna jezićka sredstva na planovima izraza i sadrćaja (fonoloćko-grafoloćka, kao intonacija odnosno interpunkcija; sintaksićka, naprimjer razni vezivni elementi ili konektori, te semantićko-pragmاتيćka, kao loćgićno i svrsishodno ulanćavanje tematskih elemenata i njihovo funkcionalno rasporećivanje u tekstu kao cjelini.⁵

Izvrćili smo selekciju jakih pozicija teksta Ćamila Sijarića, prosto zato što se radi o vrlo plodnom piscu, odlućili smo se za naslove, moto, inkohativne i finitivne rećenice. Pošto su imena, fraze, trope i figure već bili predmet naćeg interesovanja,⁶ to se ovom prilikom njima nećemo baviti.

² J. Mukarćovski, navedeno djelo, 210.

³ V.R. Jakobson, *Ogledi iz poetike*, Prosveta, Beograd, 1978, 352.

⁴ B. Ćović, *Poetska slika*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1989, 36

⁵ R. Bugarski, *Uvod u općstu lingvistiku*, Zavod za udćbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995, 151-152.

⁶ V. o tome: *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Filozofski fakultet u Prićtini i DAMAD, Novi Pazar, 1993.

Naslovi

Uspostavljanje odnosa između teksta i naslova zapravo je problem kojim bi se trebala baviti komunikativno usmjerena teorija rodova. "Njezin je cilj da sustavno pojasni genetičke osobine tekstova, prvenstveno, daka-ko, književnih djela, bez zapostavljanja ostalih, koji se u komunikacij-skom odnosu između producenta i recipijenta teksta mogu odrediti kao se-miološke strukture. Gledano s aspekta receptivne estetike, naslov je zada-ni znak koji sadrži takozvano "prazno mjesto" ili "neodređenost" i na taj način stoji u odnosu prema tekstu što ga tek treba realizirati."⁷

U odnosu na tekst djela, naslovi su relativno samostalni. Imaju funkci-ju da nagovijeste sadržaj, odnosno da zainteresuju, zagolicaju, da privuku pažnju, posebno savremene čitalačke publike, koja uglavnom ima iz-građen ukus, i koja uz to može da bira, s obzirom na sve veću ponudu. Za nas je dovoljno to što naslovi pružaju mogućnost za mnoga i različita fi-lološka istraživanja.

Ćamil Sijarić, romansijer, pripovjedač i pjesnik, izuzetno plodan pisac, ostavio je veliki broj naslova. Stilizovao ih je vrlo različito. Usudujemo se reći da određen broj ispunjava visoke estetske kriterije.

Sijarić se oglasio romanom *Bihorci*. Bio je to za mnoge zagonetan na-slov. Ali kasnije postaje znak za prepoznavanje mnogih književnih ostva-renja ovoga pisca. *Bihorci*, poput koncentričnih krugova na vodi, šire se po njegovom gotovo čitavom romanesknom prostoru. Jedan svijet izlazi iz anonimnosti. Postaje noseća komponenta cjelokupne Sijarićeve poetike. Ispod jedne prividne tišine otkriva se svijet koji živi burno i sadržajno. Bi-hor nije jedini milje o kojem Sijarić piše. A koji su to drugi, može se uoči-ti već iz samih naslova: *Raška zemlja Rascija*, *Mojkovačka bitka*, *Kad morija Sarajevo smori*. Crna Gora, Srbija i Bosna tri su sredine koje su za-okupljale ovoga pisca, ujedno i sredine koje je ovaj pisac najbolje pozna-vao jer je u njima proveo svoj život. On nas, kao i svi majstori pera vodi do svog zavičaja, do one jezičke komponente koja izvire iz dubine pišće-ve duše, koje se on, i sve kad bi htio, ne može osloboditi.⁸

Ćamil Sijarić je za života objavio knjige pod sljedećim naslovima: *Ram-Bulja*,⁹ *Bihorci*,¹⁰ *Zelen prsten na vodi*,¹¹ *Kuću kućom čine lastavi-*

⁷ Zrinjka Glovacki-Bernardi, *Prilog tipologiji naslova*, Jezik i stil sredstava informisa-nja, Sarajevo, 1991, 32

⁸ A. Peco, *Pisci i njihov jezik*, Prosveta, Beograd, 1995, 454.

⁹ Svjetlost, Sarajevo, 1953.

ce,¹² *Naša snaha i mi momci*,¹³ *Mojkovačka bitka*,¹⁴ *Sablja*,¹⁵ *Putnici na putu*,¹⁶ *Na putu putnici*,¹⁷ *Zapisi o gradovima*,¹⁸ *Konak*,¹⁹ *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*,²⁰ *Zapisi o gradovima(II)*,²¹ *Carska vojska*,²² *Raška zemlja Rascija*,²³ *Francuski pamuk*,²⁴ *Izabrane pripovijetke*,²⁵ *Priče kod vode*,²⁶ *Oslobođeni Jasenovac*,²⁷ *Pripovijetke*,²⁸ *Rimski prsten*,²⁹ *Herceg-Bosno i tvoji gradovi*,³⁰ *Pripovijetke*,³¹ *Pripovijetke*,³² *Lirika*,³³ *Miris lišća orahova*,³⁴ Posthumno je objavljeno *Drvo kraj Ako-va*,³⁵ i *Koliba na nebu*.³⁶ Pored naslova knjiga, u Sijarićevim zbirkama pripovjedaka i pjesama prisutan je kvantitativno izuzetno bogat korpus naslova, tipološki raznovrsnih. Veliki broj pruža istraživaču mogućnosti za raznovrsne analitičke procedure. Mogu se promatrati čisto kao vizuelne opaske, tj. sa čisto formalne strane, ali i kao najdublji slojevi strukture tek-

¹⁰ Narodna Prosvjeta, Sarajevo, 1956.

¹¹ Svjetlost, Sarajevo, 1957.

¹² Svjetlost, Sarajevo, 1962.

¹³ Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.

¹⁴ Svjetlost, Sarajevo, 1968.

¹⁵ Grafički zavod, Titograd, 1969.

¹⁶ Svjetlost, Sarajevo, 1969.

¹⁷ Grafički zavod, Titograd, 1970.

¹⁸ Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1970.

¹⁹ Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

²⁰ Veselin Masleša, 1973.

²¹ Zadrugar, Sarajevo, 1976.

²² Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.

²³ Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

²⁴ Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

²⁵ Univerzal, Tuzla, 1980.

²⁶ Srpska književna zadruga, Beograd, 1982.

²⁷ NŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1983.

²⁸ Svjetlost, Sarajevo, 1984.

²⁹ Svjetlost, Sarajevo, 1984.

³⁰ Svjetlost, Sarajevo, 1986.

³¹ Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.

³² Svjetlost, Sarajevo, 1987.

³³ Beograd, BIGZ, 1988.

³⁴ Veselin Masleša, 1989.

³⁵ Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990

³⁶ Glas, Banja Luka, 1990.

sta djela. I sami oblici sintaksičke strukture naslova Sijarićevih tekstova, također su vrlo raznovrsni. Sijarićevi naslovi su pravo jezičko bogatstvo. Romani, pripovijetke, pjesme i zapisi o gradovima sadrže 234 naslova. Rijetko koji je ponovljen.

U izmišljanju naslova, kad je književno stvaralaštvo u pitanju, vlada velika sloboda, što je za lingvistiku veoma značajno. U ovoj oblasti naslov nema informativni sadržaj, mada veza između sadržaja i djela, makar samo simbolično, uvijek postoji. Ta se veza da uočiti jedino ako se djelo pročita. Sadržaj znači objašnjava naslov, a ne obrnuto.

Naslov ima za cilj da identifikuje predmet, ali, još i više da skrene pažnju na predmet. Često se svodi samo na identifikacijski znak, o samom djelu ništa ne govori, pokatkad ni o nacionalnoj i jezičkoj pripadnosti autora.

Ipak, ukoliko naslov želimo odrediti kao jezičku jedinicu, onda ga moramo dovesti u vezu sa čitavim tekstom, tada je najvažnija njegova funkcionalna povezanost s tekstom, nalazi se s njim u interakciji. Kontekstom dobija vezani karakter.³⁷ Naslovi umjetničkih djela često mogu biti i neotkidivi dio cjeline, koja bez naslova ne bi bila to što jeste.³⁸ Sijarićeva *Carska vojska*, već naslovom upućuje da je to roman o carskoj vojsci, o masi, a sav je zapravo u znaku humorističke inverzije odnosa između veličanstva prave vojske i bijednih, nepismenih bedela koji, polugoli, ginu ni sami ne znajući za koga. Dakle, sadržaj stoji u suprotnosti s onim što naslov sugerše. Zato ga valja razumjeti kao da je pod navodnicima.

Naslovi umjetničkih djela obavijesno su izuzetno bremeniti. Privlačnost naslova ostvaruje se različitim sredstvima, semantičkim, akustičkim, grafičkim, sintaksičkim, najčešće njihovom kombinacijom.

Ipak, naslove Ćamila Sijarića posmatrali smo uglavnom nezavisno od sadržaja, vrlo svjesni činjenice da je kontekst univerzalni regulator funkcionalno-stilske i leksičko-semantičke osobenosti svake riječi.³⁹ Prvo što pada u oči jeste kratkoća Sijarićevih naslova. Tačnije, različit je broj riječi u njegovim naslovima. Najviše ima onih od jedne riječi (60), zatim slijede oni od tri, četiri, dvije, pet, sedam, devet, deset, dvanaest riječi, ali ima i naslova u obliku rečenica (33). Najveći broj naslova sadrži od jedne do

³⁷ V. Zrinjka Glavocki-Bernardi, navedeno djelo, 33.

³⁸ Stjepko Težak, *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 2*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, 552.

³⁹ B. Ćorić, *Stilistički aspekti derivacije*, NSSUVD, 23/2, Beograd – Novi Sad – Tršić, 1993, 104.

tri riječi. Duži naslovi karakteristični su za zapise o gradovima, kraći za pripovijetke, romane i pjesme. Očito se u zapisima već naslovom htjelo uputiti na neko najvažnije obilježje, na neki opći pečat mjesta koje se opisuje, a to se nije moglo malim brojem riječi. Konotativnu nijansu vrednovanja najbolje možemo uočiti u jednom, ali i jedinom naslovu koji je Sijarić upotrijebio u obliku vezanog teksta: *Grad drugačiji od drugih i ljepši od mnogih. Ime mu je Travnik*.

Sijarićevi naslovi su uglavnom iskazi bez glagola.⁴⁰ Naslovi, kao jezičke, informacijsko-komunikacijske jedinice, stilogeniji su, tj. efektniji, ako su kraći, sažetiji. Dva svoja romana Sijarić je naslovio sasvim kratko – *Bihorci* i *Konak*, ali i najveći broj priča: *Jasen, Hrt, Sablja, Bor, Snaha, Gost, Put, Zemlja, Kamen, Pismo, Sirotinja, Šarko* itd. Pjesame također imaju jednokomponentni naslov: *Grane, Čekanje, Ruke* (Lirika), *Breze* (Koliba na nebu), ali više je onih bez naslova. Neki smatraju da pjesme bez naslova nisu cjelovite, jer je naslov organski dio pjesme.⁴¹ Mislimo da nisu u pravu, riječ je o minus-postupku, a on ima određenu, kontekstom uvjetovanu, stilsku funkciju.

Naslov književnog djela svakako je značajno poetološko pitanje. Umjetnici ga rješavaju različito, ali uvijek sa istim ciljem. Nastoje da u najkonciznijoj formi izraze suštinu sadržine i autorske poruke djela.⁴² Sijarić je očito nastojao da naslovi budu što sažetiji. To se ogleda i u broju slogova riječi kojima strukturira naslove. Najčešće se služi dvosložnim riječima. Izuzimajući mali broj riječi od četiri sloga (jedanaest), samo je u jednom naslovu prisutna riječ koja ima pet slogova, *Pićilijeva* (peć) (Koliba na nebu). A ovi jednokomponentni naslovi su jednosložni ili dvosložni: *Gost, Hrt, Put, Konj, Bunar, Sablja, Kamen, Zemlja*. Tako kratki, kompaktni, isuviše su izdvojeni, prejako osvijetljeni.

Interesantna je činjenica da Sijarić izuzetno rijetko naslovljava svoja djela slobodnim prijedložno-padežnim konstrukcijama, koje se inače uvrštavaju u jednokomponentne. Našli smo dva takva naslova u zbirci pjesama *Koliba na nebu*: *Uz tkanje, Na njivi*, i nekoliko u zapisima o gradovima. Po istom modelu strukturirani su naslovi koji se odnose na mjesta kraj vode: *Na Neretvi Počitelj, Na Limu gradić Rudo, Na Vuki Vukovar, Na*

⁴⁰ P. Mrazović / Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović,

⁴¹ S. Težak, *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2000, 563.

⁴² V. M. Babović, *Poetika gorskog vijenca*, CANU, Podgorica, 1997, 39.

Savi stari grad Šabac, Na Dunavu Estrogen, Na moru grad Trogir, ali je samo, *Na mramoru Pompeja*. Imenice upotrijebljene u ostalim naslovima najčešće stoje u nominativu. Imajući u vidu da je ime tek dio rečenice, koja je prvenstvena jedinica jezika, upotrijebljeno u nominativu, osjeća se kao nepotpun izraz, da bi nešto značilo mora se upotpuniti drugim jezičkim jedinicama. "Samo ime ne može osigurati svoje neovisno postojanje i zato je imenima uvijek potrebna cjelina, ili bar glagol da bude potpuna. Pomoć pružaju druga imena i glagoli. Ime se može održati u jeziku samo uz pomoć drugih riječi... imena kao dijelovi jezika uvijek traže pomoć drugih takvih dijelova."⁴³ Pojavljuju se u ulozi antecedensa za sadržaj koji treba da uslijedi za njihovu eksplikaciju. Imenice iz različitih sfera ljudske jedinice, prisutne samo u naslovima, upućuju i na princip razumijevanja stvarnosti i na organizaciju Sijarićevog književnog i jezičkog iskustva. Naslovi s imenicom u nominativu svjedoče o izvjesnoj semantičkoj praznini i neupotrebljivosti bez konteksta velikog broja padežnih oblika. I. Grickat, tvrdi da samo pojedine riječi iz nekih kategorija, pojedini kosi padeži nekih samostalnih riječi i pojedine predložko-padežne veze upijaju u sebe semantiku najčešćeg ili najkarakterističnijeg za njih konteksta, te mogu zbog izvjesnih jezičkih navika da nose i više značenja nego što ga leksički nose. To, između ostalog, pokazuje da je naš govor u izvjesnoj mjeri neekonomičan. Međutim, druge riječi ili veze, usljed svojih "ličnih" kvaliteta, ostaju neobdarene za to.⁴⁴ Dva romana imaju dvokomponentni naslov: *Carska vojska, Mojковаčka bitka*, esej *Oslobođeni Jasenovac*, samo jedanaest pripovjedaka (kao: *Kamber Kuka, Petar Divina, Južni vjetrovi, Nijema svadba*). Prijedložno-padežne naslove uvrstili smo u jedno-komponentne.

Od tri riječi sastavljen je naslov samo jednog romana, *Raška zemlja Rascija*, i osam pripovjedaka (kao: *Čizma Kraljevića Marka, Miris lišća orahova, Hasan, sin Huseinov*).

Jedan roman naslovljen je rečenicom, *Kuću kućom čine lastavice*, i četiri pripovijetke: *Kako smo ženili Šerifa, Doći će Cigani, Kad morija Sarajevo smori, Gdje su ona prava vrata?* (U sadržaju je greškom ispušten upitnik.) U grupi naslova rečenične naravi, ovaj posljednji je ujedno i jedini koji ima upitni karakter, odgovarajući interpunkcijski znak i upitnu intonaciju.

⁴³ R. C. Pandeya, *Indijska filozofija jezika*, Mala edicija ideja, Beograd, 1975, 96-97.

⁴⁴ *Naslovi- posebna kategorija pisane reči, Naš jezik*, 81.

Samo jedan naslov strukturiran je kao složena rečenica: *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*. Poznato je da su naslovi u književnoj prozi i poeziji rijetko sastavljeni od rečenica, tj. od cijelih sudova, odnosno da se ne razvijaju u dužinu. I inače, naslovi u rečeničnoj formi kasno su se pojavili i u drugim funkcionalnim stilovima, naprimjer, novinarskom.⁴⁵

Sijarić je pisac čiji je tekst impregniran iskazima u kojima se odražava jedna njegova opća težnja da sve kaže, misli se često ukrštaju, prepliću, nadovezuju, preskaču jedna drugu, ne mogu da se zadrže, a naviru uvijek sa istim ciljem, da osvijetle sižejne segmente i blokove za koje se piscu čini da nisu dovoljno istaknuti, te Sijarić priča sve dok se ne uvjeri da je na čitaoca ostavio dovoljno snažan utisak. Navest ćemo jedan iskaz iz *Raške zemlje Rascije*:

Mladi nisu predviđali sotonu, oni su, ležeći na leđima, očiju otvorenih, zamišljali zelenu livadu u planini i na njoj njih dvoje kako se nemesmetani ni od koga, miluju; usta im uz usta, tijelo uz tijelo, pod njima trava a nad njima nebo i grana i proleti ptica; da je svakom momku po jedna žena tako u šumi a ne u sobi gdje oko njih svi dišu i kolijevke trupkaju, i mačke suduve ližu – najgore je kad oboren sud padne i probudi babe, pa mjesto da se miluješ, ti slušaš kako babe gone mačke, grozno je to kad noćno milovanje prekinu babe i mačke – i grozno je to kad se miluje u jaslama pred konjskim glavama jer se nema gdje, pa sve konji iz nozdrva puhaju u nju голу i u njega gola tako da se od pare ne vide; grozno je noću kraj tora i paščadi gdje ima i kopriva; grozno je u košu za žito i isto tako na tavanu. (216)

Ponekad se prosto ne može zaustaviti, nastoji da prenese poruku samo na jednostran, svoj način. Tako u iskazu: *Na glavu stavi bijelu kapicu, na pleća staru crvenu dolamu, i dođe nekako kao star cvijet, suh i raščupan, ižežen suncem, isplakan kišama – tamo negdje u pustoj ledini (Bihorci, 107)*. Mislimo da bi poređenje bilo efektivnije da nema i Sijarićevog objašnjenja starog cvijeta. Čini nam se da se na ovaj način oduzima čitaocu kreiranje sopstvenih poetskih vizija, jer je draž čitanja nadograđivanje na dato u nagovještaju.

Sijarić voli da pojam osvijetli sa više strana, da o njemu kaže sve što je moguće, zato uz imenice upotrebljava gomilu pridjeva (u gramatičkoj

⁴⁵ V. I. Gricikat, *Naslovi – posebna kategorija pisane reči*, Naš jezik, 85.

službi atributa), naprimjer uz imenicu plamen u *Oslobođenom Jasenovcu* stoji pet pridjeva: *rumen, bijel, crven, žut, mutan*. (16)

Kad se sve ovo ima u vidu, prosto smo iznenađeni kratkoćom naslova i činjenicom da je u naslovima začuđujuće mali broj pridjeva, s obzirom na to da je epitet jedna od najfrekventnijih stilskih figura, koja je gotovo uvijek pridjev. Vidjeli smo, dominiraju jednokomponentni i dvokomponentni naslovi, a uz imenice u naslovu, ako i ima pridjeva, onda ima samo jedan: *Dobar čovjek, Južni vjetrovi, Nijema svadba, Francuski pamuk, Carska vojska, Mojковаčka bitka*. U *Zapisima* ima oko šezdesetak adjektiva u naslovu, ali oni nisu semantički raznovrsni, najčešći je to pridjev star: *staro Vranje, stari Prijedor, stara Đakovica, stari Ohrid, stari Šabac, staro oružje, stare slike, stari putevi*. Sijarić je starim vaktom, mjestima i ljudima bio opčinjen.

Sijarićev pjesnički govor izranja iz riznice živog govora narodnog naslijeđa. To se jasno vidi iz samih naslova. Ali, namjera nam je da proniknemo u tajnu poetske gramatike njegovih naslova. Zato ćemo govoriti o lekcici i uopće o jezičkoj građi koju Sijarić uzima da bi naslovio svoja djela. Normalno, ne smatramo da su jezička sredstva zastupljena u strukturi naslova jedino relevantne komponente za utvrđivanje poetike ovoga pisca.

Naslovi imaju posebnu idejnu i estetsku funkciju. Tokom historijskog razvitka imali su različit oblik. Jirži Levi⁴⁶ podijelio je naslove u dva osnovna tipa: opisne, starije, sa čisto informativnom funkcijom, i novije, simboličke naslove, koji su ustvari slikovit izraz teme. Prvim se iskazuje tema i navodi ime glavnog junaka, ponekad se eksplicitno ili implicitno navodi i žanr. Levijeva klasifikacija nije beznačajna, ali je neodrživa. Sam se Levi istoga trenutka morao ograditi opaskom da je ova podjela uslovna jer se stariji "opisni" sreće i u novijoj književnosti. Tako je svestremenost "opisnog naslova" zapravo srušila dihotomiju – staro i novo.⁴⁷ Zato mnogi smatraju da je bolje napraviti klasifikaciju koja bi se zasnivala "na prethodnoj uporedno-tipološkoj analizi u sinhronom preseku, a na široko zahvaćenom korpusu naslova, tj. različitog odnosa naslova prema delu u celini ili prema pojedinim značajnim segmentima dela. Mada nema sumnje da su jezičko-stilistička struktura naslova i od nje zavisna informativno-estetska funkcija u prezentovanju različitih nivoa značenja teksta istorijski promenljive veličine".⁴⁸

⁴⁶ *Umjetnost prevodenja* (preveo B. L. Dabić), Sarajevo, 1982, 155-156.

⁴⁷ B. Čović, *Poetska slika*, navedeno djelo, 155.

⁴⁸ V. B. Čović, navedeno djelo, 156.

U diskursu Ćamila Sijarića lična imena su u fokusu stvaralačke pažnje, ali samo u pripovijetkama. Vlastito ime ima veoma značajno mjesto u komunikaciji uopće. Ljudi djeluju i govore u odnosu na lica ili stvari koje imaju vlastita imena. Ona su u centru antropologije i logike. U naslovima pripovijedaka Ćamila Sijarića nalazimo često ime i prezime: *Ram-Bulja, Kamber Kuka, Petrun Divina*, ili samo ime: *Đurđa, Suljkeša, Timka, Demko, Todora, Rakita, Parapko*. Sudeći po imenima u naslovima, Sijarić je više pisao o muškarcima nego o ženama. Nalazimo samo četiri ženska imena (*Đurđa, Timka, Todora, Rakita*), a četiri put više imena muškaraca. Dakle, Sijarić se prvenstveno interesuje za čovjeka, on je njegova osnovna inspiracija, poput pripadnika antropizma, odnosno antropocentrizma Sijariću je čovjek mjera svih stvari, središte njegovog poetskog svijeta, vidljiva, potpuna jedinka, koju Sijarić ne dekonponuje. Samo je jedan naslov iz anatomije ljudskog tijela, *Ruke* (Lirika). Sijarić nema u naslovima niti jednu od šest najčešćih emocija karakterističnih za čovjeka (strah, sreća, gnjev, iznaneđenje, tuga i gađenje).⁴⁹

Međutim, najzastupljeniji su apelativi (*kuća, zemlja, snaha, stolica, bunar, čizma, prozor, vjetar, voda, put, sin, brat*), slijede antroponimi, tu je malo etnika (*Bihorci, Cigani*) ima toponima, tačnije ojkonima (*Sarajevo, Raška*), hidronima (*Promuklica*), itd. Apsolutna je dominacija imenica s konkretnim značenjem. Vidimo da su teme o kojima Sijarić piše ponajprije i ponajviše iz čovjekove svakodnevnice: *Udovica, Zemlja, Stolica, Kamen, Čekanje, Ruke; Snaha, Rođak Reka, Braća, Hasan, sin Huseinov, Rođak* (rodbinske veze); *Tobdžija, Fenjerdžija, Gajtandžija* (zanimanja). Leksička građa sadržana u naslovima upućuje i na floru i faunu koja je djelovala inspirativno na Ćamila Sijarića, kao i na veliki broj pisaca, ljubitelja prirode, otuda u naslovima određen broj fitonima i zoonima: *mukinja i brekinja, jasen, bor, breza; ptica, hrt, konj, koza, lastavica*. Riječ je o predmetno-čulnom svijetu predstavljenom u svojoj partikularnosti. Detaljima iz stvarnosti Sijarić pokazuje da je konkretna stvarnost i uzvišena i vrijedna, ljepota koja već postoji za one koji je vide. Izbor naslova u kojima dominiraju obične stvari ukazuje i na Sijarićevu osnovnu umjetničku orijentaciju, na stvaralačku težnju da prikaže objektivnu vrijednost i objektivnu ljepotu svijeta, svakako u vlastitoj projekciji, i ushićenje njenom iznenađujućom moći, zato ih uključuje u svoju književnu strukturu. Pjesnik se

⁴⁹ V. N. Rot, *Opšta psihologija*, Prosveta, Beograd, 1981, 37.

po tome i razlikuje od drugih "što u svojoj duši proživljava ne samo sve subjektivno u svome biću već i sve objektivno u svom obzoru."⁵⁰

Sasvim je prirodno što i u naslovima ima puno riječi stranoga, najviše orijentalnoga porijekla. Ovaj semiotičko-leksički sloj ima simbolički naboj, on je iz tradicije govora sredina u kojima je Sijarić živio.

Sijarić je posjedovao izuzetnu invenciju, koju je nemilice rabio i gomilao začudnosti u svim strukturama.

Jedan broj naslova zasnovan je na poetici ludizma, odnosno na neslućenim mogućnostima spajanja i prekrajanja riječi, pri čemu Sijarić, jasno, računa na efekat akustičke sličnosti riječi različitog značenja, te tvori, neobične, neočekivane i začudne veze. U ovim igrama riječi zbijen je "veliki asocijativni potencijal uprkos izražajnoj tananosti sažimanja i vezanja različitosti uz jako ljepotonosno iskrenje".⁵¹ Takvi su naslovi: *Visoko pod visokim*, *Stara i nova Nova Varoš*, *Prvo Podglavak*, a zatim *Oglavak*, *Imeni i bezimeni mostovi*, *Stare slike starog Šibenika*, *Zlato i srebro u Srebreniku*, *Skadarlija što vodi za Skadar*, *Kule i kuline*. Kad su naslovi u pitanju, pažljivom čitaocu neće promaknuti činjenica da u najvećem broju naslova stoji suglasnik *k*: *Konak*, *Kuću kućom čine lastavice*, *Kamber Kuka*, *Mojkovačka bitka*, *Konjanik*, *Rođak Reka*, *Mukinja i brekinja*, *Konj*. Ovi naslovi djeluju vrlo snažno svojom fonostrukturom, sadrže brz ritam. Kao da je zadatak ovoga suglasnika da podstakne izgovor ovih naslova što je moguće brže – kao u brzalicama. Osvrnut ćemo se na naslov romana *Kuću kućom čine lastavice*. Da li bi isti efekat bio da je umjesto *kuća* upotrijebljen sinonim *dom*? Riječ *dom* pokriva raznovrstan predmetni sadržaj u našem jeziku: kuća u kojoj se stanuje, ljude koji žive u jednom domaćinstvu, domaćinstvo jedne porodice, rodni kraj, zavičaj, ustanova namijenjena za smještaj i rad neke organizacije (v. *Rječnik srpsko-hrvatskoga književnog jezika MS i MH*, 1971). Međutim, i riječ *kuća* ima ista ova značenja, ali su sastavljači *Rječnika MS i MH* značenje ove riječi potkrijepili sa mnogo više primjera, i dali joj mnogo više prostora. Zanimalo nas je da li je Sijarić u samom romanu upotrijebio sinonim *dom*. Riječ *dom* pronašli smo već na prvim stranicama. Interesovalo nas je šta je tim postignuto. Rijč *kuća* Sijarić je upotrijebio 314, a *dom* samo 26 puta. Koncentracija imenice *dom* najveća je na prvim stranicama romana, od 5 do 9. Imenicu *kuća* upotrijebio je dvaput više. Zaključak je jasan, Sijarić je zamjenjivao jednu riječ drugom da bi izbjegao ponavljanje, i ne samo

⁵⁰ V. Pavletić, *Ključ za modernu poeziju*, Globus, Zagreb, 167.

⁵¹ V. Pavletić, navedeno djelo, 106.

zbog toga. U molitvi, izbor je pao na riječ *dom*, ona u tom kontekstu djeluje uzvišenije: Sačuvaj ovaj *dom* ti koji si ga uvijek čuvao od zla i nesreće, amin (5). Kada je trebalo prikazati neki hladan odnos, Sijarić je za takav kontekst uzimao riječ *dom*, za snahe koje su dolazile to nije bilo toplo ognjište, za strance koji su navraćali, također, i onda kada *kuća* promijenjeni vlasnika (Sejdići više nisu ono što su nekad bili, gnijezdo počinje da svija Emrul "od iverja već rasturena sejdićkog doma"). U ostalim slučajevima *kuća* je znak topline, sigurnosti. Njenim semantičkim zalihama Sijarić popunjava raznovrsne kontekste. Repeticijom i izmjenom morfološkog lika, našavši se u dominantnoj poziciji, cijela struktura naslova djeluje homogeno, poput toplog gnijezda koje svijaju lastavice. Pa kako se naslov razumijeva iz sadržaja, *kuća* ja pravi izbor. Za sredinu o kojoj piše, prirodan, čak jedini. *Dom* bi djelovao suviše artifično.

Struktura Sijarićevih naslova nema modernističkih manira. Nešto su drugačiji ali ne i moderniji naslovi: *Bor; ptice i ništa* ili *Zelen prsten na vodi*.

Jedan broj Sijarićevih naslova ne može se precizno odgonetnuti, ali priznanje njihove kompleksnosti i čini njihovu ljepotu. Njegovi mistifikatorski naslovi često su zbunjivali čitalačku publiku, popu *Ram – Bulje*, ali su istovremeno i privlačili čitaoca. To dolazi otuda što je naslov, "maksimalno estetski organizovan elemenat stila dela u celini i najkonciznije određuje osobenosti njegove stilističke strukture".⁵²

Slikovitost i izražajnost imaju i oni naslovi koje karakteriše jednostavnost. A znamo da je jednostavnost u izražavanju svojstvena Sijariću u najvećoj mogućoj mjeri, kao rijetko kome od pisaca. Jednu zbirku pripovjedaka Sijarić je naslovio tako što poredi dvije pojave, djevojački san i miris jabuka, *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*. Svoju poetsku izražajnost zasniva na semantemama male ekspresivnosti, ali zahvaljujući invenciji kolokvijalne semanteme, Sijarić je kontekstualno obogatilo i postigao djelotvoran efekat, strukturirao ga kao potpunu rečenicu, sa jasno izraženim predikatskim i subjekatskim sintagmama. Neobičan spoj običnih riječi čini naslov izuzetno ekspresivnim. Mehanizam izbora jezičkih sredstava motivisan je krajnjim ciljem "eficijentnošću iskazanih formi u koje se ugrađuju selekcijom dobijeni elementi".⁵³

Čini se, s obzirom na izražajnost ovog naslova, da je sasvim u pravu Žerar Žanet kada tvrdi da poređenje može da postigne istu poetičnost kao

⁵² B. Čović, navedeno djelo, 166.

⁵³ R. Simić, *Opšta stilistika*, Jasen, Beograd – Nikšić, 2002, 227.

i metafora uz pomoć neočekivanih i neobičnih analogija.⁵⁴ Formula naslova ne može se tačno odgonetnuti, spojene su, za običnog promatrača, neke nespojive pojave.

Spajanje uzajamno nespojivih elemenata, odnosno udaljenih registara jezičkog sistema, pokazuje nesagledive mogućnosti jezičkog stvaralaštva, nastaju estetičke kategorije kao prateći momenti leksičko-semantičkih promjena. "One iste pojave jezika i žive reči, koje se na planu govorne aktivnosti javljaju u svojim opštim komunikativnim svojstvima, kada dospiju u sferu književnoumetničkog stvaralaštva dobijaju drugačije estetske vrednosti i svojstva".⁵⁵ Znalci literature tvrde da je pravi naslov "samo onaj koji istovremeno skriva i razotkriva, upućuje i zavodi na stranputicu, obuhvata i isključuje, zagoneta i rešava. Može da razveseli kao dečja brzalica, ali i da rastuži kao mudra izreka. Naslov je lični rebus, ispovest, više od toga – otisak prsta".⁵⁶ Poznata je činjenica da se djelo često, od primaoca do primaoca, od razdoblja do razdoblja, od naroda do naroda, različito interpretira. To uvjetuje i njegovu estetsku vrijednost, jer "estetska vrijednost je proces čije je kretanje određeno imanentnim razvojem same umetničke strukture kao i pomeranjem strukture društvenog života."⁵⁷ Zanimalo nas je šta o Sijarićevim naslovima misle studenti, odnosno šta na osnovu jezičke strukture naslova studenti mogu reći o tome da li u njima ima nečeg što plijeni savremenog čitaoca.

O naslovima Ćamila Sijarića razgovarali smo sa studentima na Odsjeku za bosanski jezik i književnost. Oni smatraju da je malo naslova koji bi privukli njihovu pažnju. Kao najuspjelije smatrali su: *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*, *Miris lišća orahova*, *Južni vjetrovi*, *Jasen*, *Bor*, *ptice i ništa*, *Koraci*, *Zelen prsten na vodi*, *Breze*, *Koliba na nebu*, *Konak*, a znatno manji broj studenata uspjelim je smatrao i naslov *Kuću kućom činie lastavice*.

Ovo nas je podsjetilo na sličnu tvrdnju Vuka Krnjevića, gdje kaže: "Sijarić uopšte ne komunicira sa modernim proznim izrazom. Tematski neinteresantan, služeći se zastarjelim proznim kazivanjem, bez ozbiljnijih filozofskih saznanja, Sijarić bi se teško održao u literaturi koja ima malo ve-

⁵⁴ Prema B. Čović, navedeno djelo, 144.

⁵⁵ V. V. Vinogradov, *Stilistika. Teorija poetičeskoj reči*, Poetika, Moskva, AN SSSR, 1963, 204.

⁵⁶ V. Ognjenović, *Stari sat*, Prosveta, Beograd, 1996, 8

⁵⁷ J. Mukaržovski, navedeno djelo, 63

će pretenzije”.⁵⁸ Mislimo da Krnjević nije baš u pravu. Ima kod Sijarića i modernog i filozofskog (v. niže).

Moto

Istaknutu ulogu u književnim djelima ima i moto. Po pravilu, moto je komunikativno završena poruka. U funkciji je podnaslova, ima upućivačku ulogu na neki važan element u tekstu koji slijedi. Po definiciji, moto je oštroumna, duhovita izreka kao i kratki napis na početku knjige ili poglavlja. Sijarić se njim služio u romanima: *Konak*, *Carska vojska*, i *Raška zemlja Rascija*. Znači u tri posljednja romana, i izuzetno rijetko u pripovijetkama. Tako, u malom semantičkom prostoru minimalnog broja riječi, nagovještava sadržaj. Moto, kao i svaka druga izreka, neki indikator ili epitaf, izaziva pažnju. Nemaju prvenstveno ornamentalnu funkciju, Sijarić ih uzima kao sredstva kojim anticipira razumijevanje teksta. To nisu citati iz Kur’ana, mada ima i takvih. Često su preuzeti od drugih pisaca, što se eksplicitno i kaže: *Pročitah, Šer-Ane, kod El Šama: Ako ljudima ne sudiš za ljudski čin, onda mi nemaš za šta suditi* (*Konak*, 115); zatim, od drugih naroda: *Čuh od Arbanasa: Uzmi i idi, ali izdajnik nemoj biti.* (*Konak*, 135) Sijarić neke preuzima iz razgovornog stila: *Obradovah se, a ne valja se mnogo obradovati.* (*Carska vojska*, 284). Ponekad su to preoblikovane poznate izrke, kao: *Kad se pođe nizbrdo u jednoj zemlji, vezira je sve više.* (*Konak*, 27) – *Nije uspio da dotakne nebo, pao je na zemlju sa silnih visina.* (*Carska vojska*, 53) U prvoj je prepoznatljiva izreka: *Kad se kolo slomi, kolovođa dosta, a u drugoj: Ko visoko leti, nisko pada.*

Sijarićeви moti tematski i strukturno nisu ujednačeni. Česta tema je šutnja: *Ćuti, pa ću se pitati šta govoriš.* (*Konak*, 108) – *Šutnja.* (*Konak*, 163) – *A govor? / Spavaće bolje bez govora.* (*Carska vojska* 87) – *Hvala bogu što hodža ćuti / Hvala bogu što ćuti i hodžinica.* (*Carska vojska*, 157) – *Ćuti; nisi umirao pa da znaš kako se umire.* (*Raška...*, 287) – *Ćuti, i umirao si i ne umiješ da ćutiš.* (*Raška...*, 224) – Svi sadržaji upućuju da svaka riječ može donijeti zlo.

Šutnja je osnovna antonimijska i dihotomijska suprotnost govoru. U čovjekovom općenju ona je značajno izražajno sredstvo. Ova važna pojava binarnog elementa govora, može se pratiti na svim jezičkim nivoima.

⁵⁸ V. Krnjević, *U trenucima nadahnuća*, Kritičari o djelu Ćamila Sijarića, ANUBiH, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 8, Sarajevo, 1986, 226.

Za nas je najvažnija njihova estetska funkcija, ona im se ne može sporiti. Za ilustraciju navest ćemo neke koji nam se čine izuzetno privlačnim: *Jedan hodža mi je rekao da je od svega na svijetu najljepše gledati u nebo kad se zora rasklapa. (Raška..., 78) – Niko ne može da ima više od jedne zvijezde; u tome je na nebu pravda. (Carska vojska, 30) – Stari hanovi su kao konjska sedla na kojima se mnogo sjedilo. (Carska vojska, 50) – Dajem ti kroz osmijeh dio sebe, a cijela se dajem samo u tavnini. (Carska vojska, 95)*

S obzirom na ciljanu usmjerenost rečenica, interesantni su oni Sijarićevi moti koji su strukturirani od prve upitne rečenice i druge kojom se daje odgovor, kao dijalog, a ko su akteri saznaje se tek iz teksta koji slijedi. Uzlazna intonacija prve naglo pada, odgovor se dobija neočekivano brzo: *Čiji si? / Ja ničiji. (Carska vojska, 16) – Što na kraju ostane čovjeku? / Da gleda u vodu. (Carska vojska, 23) – Jesi li ikad plakao? / Nikad / Pa šta će ti oči. (Carska vojska, 169) – Plačeš li za njom? / Ne, plačem za sobom. (Carska vojska, 272) Ponekad moto podsjeća na zagonetku: *Strast – šta je to? Nije žeđ, nije glad. (Raška..., 203)**

Moto s upitnim sadržajem svojom intonacijom izrazu daje posebnu modulaciju rečeničke melodije. S obzirom na poziciju na kojoj se nalazi, na njega se ne očekuje odgovor. A u čemu je onda svrha pitanja ako ne očekujemo odgovor? Mislimo da se njim tada izražava neka nedoumica i nemanje stava: *"Šta je gore od zatvorenih vrata i neimati ulaska?" (Raška..., 69) – Do one vode ... do one gore... A kud dalje Šer-Ane? (Konak)*

Ekspresivno-emocionalnom obojenošću naročito se odlikuju usklične rečenice. Sijarić takve rečenice upotrebljava kao moto, i vrlo su efektne: *O koliko smo jednaki kad umremo! (Carska vojska, 289) – O kako sam star i sam! (Raška..., 133).* Iza uzvika nema pauze (zareza), ova interjekcija daje specifičnu boju jer se strukturno čvrsto vezuje za sadržaj koji izražava. Zatečenost onim što već postoji u iskustvu drugih.

Bio bi zadatak posebne studije da se izlože sve sintaksičke strukture. Zadržat ćemo se samo na nekim.

Sijarić najčešće strukturira moto u obliku složene rečenice od dviju klauza, zavisnom klauzom uglavnom obilježava uvjet za ostvarivanje sadržaja osnovne klauze: *Ako možeš da se zadiviš, nemoj reći da si siromah. (Carska vojska, 80) – Da imam šta drugo sem tih rana, ja bih vam i to pokazao. (Carska vojska, 255) – Od ljubavi se najviše dobija kad se od nje umre. (Raška..., 113).*

Neuobičajeno, ali Sijarić i kratki dijalog navodi kao moto:

-Živ...!

-Živ...! (*Raška...*, 253)

Ponekad je to samo jedna jedina riječ: *Sam...* (*Konak*, 170), kao autonomno izdvojena mikrocjelina, nedovršena sa gramatičkog stanovišta i smisaono nepotpuna. Međutim, za popunjavanje asocijativnih sadržaja, ona je veoma otvorena, doživljava se kao svjesno prekinuta. Osjeća se intonacioni uspon, zasnovan je na očekivanju produžetka. Povećava interesovanje za tekst koji poslije njega slijedi.

Bihorci su, prema mišljenju mnogih, ostavljali utisak da Sijarić nije toliko "gledao" svoju pisanu riječ, i da nije "tesao" svoje tekstove, da je bezmalo, prenosio na hartiju izvorne dijalekatske tekstove, bez dubljih poniranja.⁵⁹ Ali, kada su druga djela u pitanju, imamo sasvim drugačiju sliku. To se može zaključiti i na osnovu samog mota. Vidimo da je svakom poklanjao veliku pažnju, oni su zgusnute filozofske misli ili gnoseološke generalizacije, kao naprimjer: *To sam, a ne znam šta sam. (Carska vojska, 7) – De da popijemo; na ovom svijetu sve je lažno, istina je samo da je ljudska duša jedna travčica koju treba zalijevati (Raška..., 201)*. Tematski i strukturno nisu ujednačene, što je sasvim normalno. Generalne spoznaje Sijarić često dopunjuje, proširuje, individualnim, kao u *Konaku*: *Na ovom svijetu sve je priviđenje, a to se noću najbolje vidi. (55) – Jadni su ljudi na svijetu, sem onih što imaju zelene oči. (Carska vojska, 189)*

Sijarić interpolira filozofske generalizacije i u narativni tekst, naprimjer u *Carskoj vojsci*, kad se glavni junak pita: *Jesu li joj ubili dušu, ili joj je duša od užasa koji je pretrpela porasla; u velikim mukama postaje se velik*. Veoma su raznovrsne tipološke varijante ovoga postupka. Sastavljene su od nejednakog broja jezičkih jedinica i različitih rečeničnih konstituenata. I ove filozofske interpolacije treba tretirati jakim pozicijama teksta, o čemu će biti riječi nekom drugom prilikom.

Inkoativne i finitivne rečenice

Jake pozicije teksta su i iskazi (rečenice) koje nalazimo u inicijalnoj i finalnoj poziciji veće ili manje književnoumjetničke (ili neke druge) strukturne cjeline.

Prvi utisak je da Sijarić priča najjednostavnijim oblicima, da rečenicu gradi po tipu jednostavnih sudova, da su površinske i dubinske sintagmat-

⁵⁹ V. A. Peco, navedeno djelo, 418

ske strukture bliske jedna drugoj, da za njihovo razumijevanje nije potrebna nikakva transformacija gramatičkih jedinica, odnosno da se radi o jednostavnim rečeničnim spojevima. Međutim, nije baš tako. Prvo, ako se samo pogleda formalna struktura početnih i završnih rečenica, može se uočiti da je Sijarić radio mnogo više na efektima koji se jezičkim pojavama mogu postići nego što to na prvi pogled čini. Uočava se da postoje određene zakonitosti, sa manjim odstupanjem, u oblikovanju priče. Po pravilu, početna rečenica je duga, završna kratka. Početne, duže rečenice su najčešće složene sintaksičke strukture, završne uglavnom to nisu. Ove prve su ili jednostruko, ili višestrukosložene. Pošto su duže rečenice prisutnije, zastupljenije su i višestrukosložene rečenične strukture. To znači da se Sijarić ne razlikuje od većine pisaca, jer je opće pravilo da su u pisanom jeziku višestrukosložene rečenice neuporedivo češće od jednostrukosloženih. A kada se služi jednostrukosložnim, onda su to one koje otvaraju mjesto drugima, tj. subordinirane. A od ovih, temporalne i lokalne, jer mu je sadržaj obavezno vezan za određeno mjesto i određeni prostor. Kad je vezani tekst u pitanju, početna se rečenica nadrečeničnog jedinstva, tzv. inkoativna, razlikuje od finitivne i strukturno i smisaono. Ona je autosemantična. Ima otvaračku ulogu. U njima se sreću brojne leksičke jedinice s inkoativnom semantikom.⁶⁰ A u prvoj rečenici uopće Sijarić zahvata puno detalja, završnom, samo jedan, onaj najbitniji. Sintagmatski oblici početnih iskaza prava su bujica živoga govora. Ipak, taj živi govor Sijarić glača, dotjruje. Duga rečenica u opisu dugog puta od Akova do Pazara (*Raška...*), samom svojom dužinom konotira takvo značenje. Opis je detaljan, ali nije monotom. Sijarić angažuje više stilskih postupaka:

Put što iz doline Lima, od Akova, vodi u dolinu Raške najprije se penje uz brda što može više, zatim hitro prejahuje planinu Žilidar, a kasnije se, prav kao strijela, zabada u ravno Ugljansko polje – i nakon duga hoda kroz to polje od kojeg pješaka noge zabole, i još neakvih polja i poljica, dolina i dolinica, navali dolje na rijeku Rašku i zajedno sa njom ponišani u Novi Pazar, pravo u čaršiju.

Put vodi, penje se, prejahuje, zabada, navali, ponišani. Glagoli u prenesenom značenju daju vrlo jasnu sliku. Prilozi: *zatim* i *kasnije* imaju samo za nijansu različito značenje, ali ono ovdje ima efekta, obilježava vre-

⁶⁰ J. Silić, *Od rečenice do teksta*, SNL, Zagreb, 1984, 133.

mensku dimenziju, a prostorna se pokazuje dužinom hoda, od kojeg noge zaboje, ali i poslije toga prostire se put, valja dalje preko *polja, poljica, dolina, dolinica*.

Ako bismo jednom riječju htjeli da kvalifikujemo Sijarićev jezik u početnim rečenicama, kao jakim pozicijama teksta, onda bismo rekli da se radi o čistoj pareziji. Njihovo osnovno obilježje jeste kataforičnost, tj. usmjerenost u pravcu razvoja teksta.

Teme koje nose ove rečenice raznovrsne su, zato ih nećemo ni grupisati po ovom osnovu. Ipak, najvećem broju ovih rečenica svojstveni su glagoli govorenja, pojašnjavanja, tvrđenja, pretpostavljanja, ali i anteponirani glagoli zbivanja, događanja, koji su u funkciji predikata, ali često praćeni pojačano pragmatički usmjerenim adverbijalnim odredbama mjesta i vremena, kao: *Bio sam tada mlad; mladi carski oficir sa nišanima na ramenima. (Raška...) – Bio se u kadiluk akovski, u svoje Žiliće, vratio iz Sarajeva Muftar (Naša snaha..., 71) – Bio sam prije kratkog vremena u Pazaru. (Zapisi..., 32) – Bio sam ovih dana u Pančevu. (Zapisi..., 4), Bio sam ovih dana u našem muzeju. (Zapisi..., 102) – Imali smo Selima. (Naša snaha..., 203) – U Pešteri ima selo Dolići. (Na putu..., 117) – Ima mjesta o kojima gotovo ništa nema da se kaže. (Zapisi..., 190) – Ima malih mjesta sa velikim imenom, sa velikom istorijom, sa velikom dušom. (Zapisi..., 126) – U čaršiji ima Mujo momče, štono kuje. (Zapisi..., 84) – Ima ovdje kraj Rudog i Lima jedna ploča. (Zapisi..., 23)*

Inače u formiranju ovih iskaza, informativno autonoman pojam, subjekat, i predikat kao bazični rečenični segment, najčešće se proširuju. Preovlađuju iskazi sa više rečeničnih konstituenata.

Sijarićev sintaksički sistem početnih rečenica karakteriše se i bezličnim konstrukcijama, obezličnim rečenicama, u kojima je formalno odstranjen agens, koji u stvarnosti postoji, ali implicira kolektivnog izvršioca. Ovakvo bezlično izražavanje Sijarić koristi samo u *Zapisima o gradovima: Kažu – Hercegovina je takva zemlja da, gdje god kamen podigneš, pod njim ćeš naći istoriju...!* (58) Svoje misli Sijaruć izriče tako kao da ih pripisuje drugom (sermocinacija).

Kad su rečenice u pitanju, na osnovu dva funktora koji su sintetički objedinjeni u glagolu prve rečenice, nominator predmeta sporazumijevanja i transpozitivni indikator, pomažu da se naslute ostali glagoli koji se ponavljaju. Održava se ustaljeni ritam, nema nikakvih ritmičkih pomjeranja.

Posebnu vrstu smisaonog ponavljanja, odnosno sintaksičku digresiju nalazimo u mnogim početnim rečenicama. Navest ćemo samo one najka-

rakterističnije, koje sadrže apoziciju: (...) *Đurađ Branković, gospodar od Rascije i Albanije...* (Zelen prsten..., 141) – *Pred veče Ali Durgut, novi akovski muftija, uđe sa pratljom u kasabu.* (Ram-Bulja, 15)

Sijarić ponavlja puno istih motivskih sadržaja, svaka ponovljena jedinica naglašava sadržaj što joj prethodi, takvo ponavljanje nijansira sadržaj, omogućeno je sinonimijom, leksičkom i gramatičkom: *Kad god sam prvi put dolazio u meni nepoznato mjesto, sem toliko da sam znao da postoji i da se zove tako i tako, imao sam osjećaj da me to mjesto- taj kraj, taj grad, odvodi na svoju stranu, na nešto što je izrazito njegovo, što samo njemu pripada, što je njegova slika i odlika – i što ga čini drugačijim od svih drugih mjesta i gradova, od svega što postoji i nepostoji – dođi vidi me!* (Zapisi..., 130)

Sijarić je u početnim rečenicama prosto nezaustavljiv. Čak i onda kada upotrijebi riječ koja supsumira mnoštvo sadržaja sama po sebi, Sijarić nastavlja, detaljno informiše šta zapravo ona znači: *Svuda je toga dana stizao moj stric: više kuće na brijeg da vidi ide li ko otkud, iza kuće gdje je, privezan za kolac, konj zobao zob, kod ognjišta gdje su žene kuhale hranu meni i njemu za put; stric je imao da me odvede do Novog Pazara- do kojeg nam je trebalo gotovo cio dan hoda, a tamo, u Novom Pazaru, da nađe nekog ko će me odvesti u Skoplje i upisati u školu, u gimnaziju- u prvi razred, mene, seosko dijete, koje ništa drugo ne zna do da piše i računa.* (Ram-Bulja, 125)

Ponavljanje motivskih sadržaja, samim tim istorodnih sintaksičkih konstituenata, čini tekst egzaktnim: *U ljeto, u mjesecu sedmom, u julu, godine hiljadu četiristo trideset i druge (...)* (Zelen prsten..., 141), podsjeća na kancelarijski stil. Ima i takvih rečenica koje ostavljaju utisak, uz brojna ponavljanja, kao da su preuzete iz nekog udžbenika. Sadrže sve elemente naučnog stila, ali takav stil Sijarić razgrađuje dodavanjem sadržaja koji se u takvoj kombinaciji i sa takvim sadržajem ne nalaze u naučnom stilu: *Bosnu i Hercegovinu, uz njene ostale ljepote, krase i bezbrojni stari gradovi, izgrađeni u srednjem vijeku ili kasnije, koji su za bosanske kraljeve, banove i feudalce predstavljali sigurnost i zaštitu, i koji su najčešće zidani u kanjonima rijeka, na strminama bregova, na visinama planina, ili na raskršćima puteva- kako bi se sa gradskih zidina motrilo dolje na drumove: kud ko prolazi i zbog čega prolazi, je li prijatelj ili neprijatelj.* (Zapisi..., 9) Dakle, u Sijarićevom tekstu, već na osnovu uvodnih rečenica, može se vidjeti da je Sijarić preuzimao modele karakteristične za druge

funkcionalne stilove. Radi se o postupku preregistracije, odnosno o prisustvu elemenata različitih registara.

Unošenje elemenata drugih registara čini interesantno Sijarićevo djelo i za teoriju citatnosti. U početne rečenice često inkorporira stihove iz narodne poezije. Njima Sijarić evocira arhaični stil, konstruiše ih po uzoru na narodne pjesme: *Ko dođe u kraj koji se zove Kosovo, taj će dušu – ako duše ima, taj će oku – ako oka ima, moći da pruži zadovoljstvo* (cijelu rečenicu ne navodimo jer je veoma duga), kasnije sa oponašanja prelazi na citiranje stihova, uvodnu rečenicu završava: *Nije babo potrošio blago na nadžake i na buzdovane...* (Zapisi..., 88). Unosi stihove kao gotove modele, parafrizira ih ili dopunjuje. Dopunskim komentarima postiže raznovrsne efekte, nprimjer humor: *Kulu gradim, a kamena nemam, a biće prije da nije imao para.* (Zapisi..., 307)

Sijarićevo djelo karakteriše jedno izrazito usmjerenje na sagovornika. Ova tzv. konotativna funkcija njegovog poetskog jezika ima svoj najčistiji gramatički oblik u vokativu: *O tamni plotovi oko kuće moga pradjeda, o vratnice sa one istočne i one zapadne strane doma, o teška crna vrano što svakog časa preskačeš sa krova na grane stare jabuke (...) o sjekiro što ravnomjerno udaraš(...) o glasovi tajanstveni ispod strehe (...) o svi mrtvi i živi (...) vraćam vam se (...)* (Zelen prsten..., 31)

Kod Sijarića je u početnim rečenicama jako prisutna težnja ka ponavljanju istih konstruktivnih modela, rečenica ili nekog sintaksičkog konstituenta:

Zanoga se visoko digla uz planinu – prve magle tu se savijaju, prve kiše tu se izruče, prvi snjegovi tu se zabijele. (Zapisi..., 61)

Sijarić je napisao veliki broj djela, međutim, nismo našli da se ponavlja, da ima dva apsolutno ista početka ili kraja. Samo se u priči *Snaha* po istom modelu strukturira dio rečenice koji je već, kao samostalna uvodna rečenica, naveden u priči *Talak*: *Mi smo u našem selu imali tako divnu snahu; imali smo tako divnu snahu...* (cijelu rečenicu ne navodimo zbog njene dužine), prema: *Mi smo u našem selu imali mnogo momaka.*

Druga je stvar kad jedno djelo, roman ili priču počinje i završava na isti ili sličan način. Radi se o estetski organizovanom strukturnom elementu stila književnog djela. Poput svih ponavljanja, i ovo "stvara osobitu, samo stihovima svojstvenu konstrukciju misli".⁶¹

Sijarić ponavlja izvjesne sintaksičke sheme, sa velikim brojem ekvivalenata i na leksičkom i na gramatičkom planu, koje ispunjava istim misa-

⁶¹ J. M. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, 125

onim materijalom, a samo dio tog materijala izostavlja ili djelimično modifikuje. Isti početak i kraj upotrijebio je Sijarić baš u priči o *Kozijoj ćupriji*, kojima kao i mostom oblikuje cjelinu, spaja i povezuje:

Ni o čemu nije ostalo toliko priča i legendi koliko o mostovima; najčešće priče ispričane su o njima – a najčešće o onima za koje se ne zna ko ih je gradio i kada; o onome što se ne zna – ljudi rado izmišljaju priče: stvaraju ih iznova ili nadodaju na već čuveno – tek da se priča; da nešto veliko kao što je most na vodi ne ostane bez priče o sebi (Zapisi..., 98) i na kraju:

Ni o čemu, kao o mostovima, nije ispričano toliko priča. A najviše o onima za koje se ne zna ko ih je gradio i kada; jer oni i daju povod za pričanje – kao i sve što je veliko i staro, a roditelja svoga nema, pa se ne zna čiji je, ni otkud je; od nekoga dobrog ostalo ljudima – ostao dar; ostao poklon. Od nepoznatog —nepoznatome. Zato što smo ljudi. (Zapisi..., 101)

Slično ovom ponavljanju u poeziji Sijarić povezuje kraj završne i početak početne rečenice, ovakav paralelizam je epanaleptičke prirode, vrlo je upečatljiv:

*Dođe nam na konak siromašak.
Objesi o čiviju štap.*

*Ne gledamo ga, nego njegov
O čiviji štap.*

*Tako gledamo konja,
Kad nam neko na konju
dođe.*

(Lirika. 80)

Kod Sijarića nismo evidentirali neke specijalne pokušaje, kojim bi pojačao i izazvao tenziju nasilnom dramatizacijom, grafičkom i vizuelnom, ali zato kratke rečenice, na kraju pjesme ili priče imaju vrlo efektan funkciju. Apsolutno su saobrazne sadržaju iz kojeg izvire, zapravo ga definitivno oblikuju i upotpunjuju, kao naprimjer:

*Nema ništa kod nas, baš ništa,
Do što pobjegnemo pod drvo kad kiša pada-
I tada,
Vi naši mrtvi, vi vrli,
Zamišljamo kako smo pod
Drvetom
Zaspali na kiši
I umrli.*

(Pjesma bez naslova, *Koliba na nebu*, 34)

Završeci kratkim rečenicama veoma su efektni.

Finalne rečenice remete Sijarićevu mirnu narativnu intonaciju, otkrivaju njegovu drugačiju prirodu od one koja nam s formalnogramatičke tačke gledišta najčešće predočava ovoga pisca kao neutralnog, objektivnog autora. Za razliku od pjesama i kratkih priča, romani ne zahtijevaju efektan završetak, "već, naprotiv, traže da se radnja okonča neupadljivo: kulminacija romana je smeštena u određenoj udaljenosti od kraja romana".⁶² Sijarić iznenađuje upravo time što neke romane ne završava na očekivan način, nprimjer roman *Konak*, ostavlja ga nedovršenim, otvorenim: *Veselim li se ja to, Šer-Ane, što idem?* Isto se, kao na samom početku, pita glavni junak.

Sijarić ne dovršava ni roman *Carska vojska: Ne postoji tačka ka kojoj idu, tek nekud idu...* Ovakav završetak tjera nas da se zapitamo da li smo na kraju saznali cijelu priču. Kraj priče je mnogoznačan iako je kompozicijski strogo omeđen momentom odlaska i povratka vojske. Kraj je neodređen, odgonetanje nesigurno. Od čitaoca se traži da kreativno saučestvuje u njegovom odgonetanju. Ovdje počinje njegova nova uloga. Čitalac otkriva nove semantičke slojeve. On počinje da proizvodi smisao romana, ili bolje rečeno, smisao romana jeste i razmišljanje o njemu. Djelo nema apsolutnu autonomnu vrijednost, ono u krajnjoj liniji traži da bude prevedeno, da bude interpretirano. Tada djelo proizvodi novi smisao. "Stoga spoznati neko književno djelo ne bi značilo rastvoriti ga, "demistificirati ga", već proizvesti novo značenje: *reći ono o čemu djelo govori ne kazujući ga.*"⁶³ Ovakve Sijarićeve finalne rečenice mogu biti za to pod-

⁶² V. J. Mukaržovski, 234.

⁶³ M. Beker, *Savremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, MCMXCIXI, 351.

sticajne. Jer, kako tvrdi Pierre Macherey,⁶⁴ smisao nije u djelu, već na njegovim rubovima, na granici gdje prestaje da bude ono što hoće.⁶⁵

Za razliku od početne rečenice u kojoj je jako izražena disperzija, a ponavljanja i kumulacija osnovni postupci, završna rečenica se karakteriše distorzijom, tačnije ona nastaje kao rezultat distorzije. Dolazi do pucanja među elementima koji bi normalno morali biti povezani. Figurativno rečeno, dolazi do iščašenja. Prinudjeni smo da dijelove u cilju identifikacije povezujemo, ali bez nekog napora. Riječ ili grupa riječi koje Sijarić odvađa u poseban iskaz, istaknutiji su, zato što se nalaze na izrazito jakom mjestu govorne organizacije, neposredno iza pauze, ali i uzlaznog dijela intonacije. Dolazi do naglog lomljenja smisaone cjeline, koji nekako uvjetuje prelazak s jedne na drugu ravan:

Oni su dolazili bešumno.

Tiho, tiho.

I isto tako odlazili.

Tiho. (Na putu..., 229)

Ili: *Bijel i velik stoji danas Prijedor prema toj vojni. To je danas jedan novi grad. I lijep. (Zapisi..., 69) – Neko od onih koji su ga ispratili (Parapka) izdvojio se i trčao za njim. Pod rukom je nosio njegov kaftan. Da mu ga vrati. (Zelen prsten..., 170)* Sirotinja vraća, drugi uzimaju, Parapko joj je sve dao da je još jednom nahrani. To vraćanje od siromaha, ovako je posebno naglašeno.

U završnoj rečenici često nedostaje očekivani strukturni element, dolazi do destrukcije jezičke forme, eliminiše se suvišni materijal, ne navodi se lični glagolski oblik, ali je prepoznatljiv. Nastaje elipsa: *A Novi Pazar je bio veliki grad. Jedan od najvećih na Bosanskom drumu. Onom što je vodio za Carigrad. Onda kada su išle karavane. A vrlo često i kamile. (Zapisi..., 189) – Jer vrijeme stvari čini bezobličnim. A ljude bezličnim. (Zapisi..., 337)*

U završnim rečenicama, izdvojenim u poseban paragraf, ne izriče se pomoćni glagol. Ova vrsta agramatičnosti, gdje nedostaje jedna od formalnih oznaka predikativnosti, česta u svakodnevnom govornom jeziku, ne plijeni zbog toga, već zbog izdvajanja u posebnu cjelinu: *Ostalo je i dalje gore nad njim veliko nebo, nadneseno nad male stvari na zemlji... Sjajale su po njemu zvijezde. I mjesec.*

⁶⁴ U knjizi *Pour une theorie de la production litteraire*, Pariz, 1974.

⁶⁵ Prema: M. Beker, *Suvremene književne teorije*, MCMXCIX, 354.

I noć tekla... (Na putu...; Hrt; 123)

Izostavljanjem očekivanog strukturnog elementa nastaje svojevrsna praznina, ali se stvara dopunska, stilistička. Čak i onda kada se navodi samo dio složenog predikata, njegov asemantički glagol, a izostavlja njegova dopuna: *I niko ne zbori – ćutke se hodi i misli strašna misao: Kako su mogli...! (Zapisi..., 125)* Priča se tiče Kragujevca i strijeljanih đaka, pred takvim prizorom svaki komentar je suvišan.

Svojevrsno isticanje jezičkih jedinica završnih rečenica Sijarić vrši na pozicionom planu služeći se slobodnim redom riječi, prije svega inverzijom, realizovanjem težišta koje odstupa od uobičajene pozicije,⁶⁶ postavljanjem bilo kojeg elementa na neuobičajeno mjesto: *Nebom ka Raklji plorio je oblak, bijel i sunčan (Ram-Bula, 47) Bila je jesen. U kršu je rudila rujevina, po njoj je muzlo sunce, nekadro jesenjsko. (Ram-Bulja, 57)* Pridjevi koji su emocionalno obojeni nalaze se iza imenice. Postpozicioni pridjevi imaju naglašenu opisnu vrijednost i podvlače imenicu uz koju stoje.

Detaljnijom analizom utvrdilo bi se da je tendencija velikog broja leksičkih jedinica koje Sijarić upotrebljava u završnim rečenicama da se sintagmatski kolociraju, odnosno da se organizuju na predvidiv način, a da je mali broj onih koje nemaju predvidive kolokate. Povezivanjem kolokata na asocijativnom planu stvorile bi se idiosinkratske veze, a to premašuje zamisao ovog malog osvrta. Ono što se može zaključiti, već poslije desetak pročitanih završnih Sijarićevih rečenica, jeste predvidivost da će se na kraju čuti neki krik, neki glas, da će pasti zvijezda padalica, i da će ostati samo komad neba u oku i vodi, ili samo kamen, kao naprimjer: *Ezan koji je zatim izučio hodža bio je za njega. (Na putu..., 98) Pokrili su je onim pokrivačem koji je bila sašila od svojih haljina. (A onda u poseban paragraf izdvojena završna rečenica) Puhali su južni vjetrovi (Ram-Bulja, 70) – Jedna je zvijezda osula s neba. Možda je bila Hanifa. (Ram-Bulja, 124) – Njegove priče sad je krio njegov kamen...; bio mu je na kraju groblja, do granja; i mrtav – Hasan, sin Huseinov bio je na kraju... (Naša snaha)* Pa i kad to nije jasno rečeno, ono se nagovještava na drugi način, naprimjer glasovnim ponavljanjem. Suglasnik k ponavlja se u posljednjoj rečenici *Carske vojske*, proizvodi ritam koraka: *Gaze ćutke, zagledani u put- ne pitaju se kud će ih odvesti. Ne postoji tačka ka kojoj idu, tek nekud idu...*

Završnim rečenicama, njihovom lirskom kratkoćom, Sijarić pokazuje da se u priči umije zaustaviti. Poslije ispričavanja, slijedi naglo presijecanje radnje.

⁶⁶ LJ. Popović, *Red riječi u rečenici*, Beograd, 1997, 17.

Dakle, one početne duge rečenične strukture, sa puno detalja, ponavljanja, umetanja, opće težnje da se obilježi vršilac radnje, agens, mjesto i vrijeme, kojim se uvodi čovjek sklon da svemu daje važan smiso, gube svaki značaj, blijede na samom kraju. Raznovrsne strukture i tematski sadržaji svode se na neminovnost neminovniju od svih neminovnosti. Onaj čovjek s imenom, imenom i prezimenom, što ga nalazimo u naslovu, više i nije važan, ostaje samo krik ili samo kamen.

